

MEŠOVITA GAZDINSTVA U JUGOSLOVENSKOJ POLJOPRIVREDI

UVODNE NAPOMENE

Na listi tekućih i aktuelnih pitanja ekonomike poljoprivrede, pitanje takozvanih mešovitih gazdinstava je sve više u centru pažnje i predmet je sve šireg naučnog interesovanja.

Poznatom Rezolucijom Savezne Narodne Skupštine o perspektivnom razvitku poljoprivrede i zadrugarstva, od aprila meseca 1957. godine — koja predstavlja naš agrarni program — bilo je istaknuto da je socijalistički preobražaj naše poljoprivrede uslovljen ne samo proizvodnim jačanjem zemljoradničkih zadruga i drugih socijalističkih poljoprivrednih organizacija, već i socijalističkom kooperacijom tih organizacija sa seljačkim (individualnim) gazdinstvima. Takav kurs agrarne politike u uslovima ubrzane industrijalizacije zemlje izazvao je ne samo jačanje socijalističkih poljoprivrednih organizacija, već je istakao i probleme samih individualnih gazdinstava koja pod novim uslovima nisu mogla ostati homogena, jer ih je zahvatio ubrzani proces diferencijacije. Tako se već govori o „čistim“ poljoprivrednim, staračkim i mešovitim gazdinstvima. Ovakvo već izdvojeni tipovi gazdinstava, kao i mnogi drugi prelazni oblici, rezultat su širokog procesa socijalističke rekonstrukcije naše poljoprivrede koju je pokrenula industrijalizacija naše zemlje u posleratnom periodu.

U uslovima izgradnje socijalističkog društva pitanje mešovitih gazdinstava je direktno povezano za teorijsko i praktično rešavanje socijalističkog preobražaja poljoprivrede. Stoga, ako pođemo od opšteprihvaćenog stava da će svaka zemlja to pitanje rešavati zavisno od svojih specifičnih pravila, to nas upućuje na proučavanje društveno-ekonomskog nasleđa prošlosti, sa ciljem da se on što potpunije upozna i zatim postavi pravilan kurs agrarne politike.

U tome smislu, istorijski uzeto, društveno-ekonomska osnova iz koje su nastala mešovita gazdinstva kod nas jeste naša patrijarhalna porodična zajednica ili kućna zadruga, a za neka područja i ostaci polufeudalnih, veleposedničkih, latifundijskih i kolonističkih odnosa¹ koji su između dva rata bili na snazi ili u procesu prevazilaženja. Pošto je ipak najkarakterističniji oblik bila kućna zadruga koja u današnjim uslovima preživljava svoje poslednje dane, to u literaturi nalazimo najviše dokumenata o njoj. Kućna zadruga je istovremeno i najznačajnija osnova iz koje su se u posleratnom periodu kod nas razvila mešovita gazdinstva.

---

¹ „Prvo ujedinjenje jugoslovenskih naroda 1918. zateklo je polufeudalno agrarno uređenje u Makedoniji i Bosni i Hercegovini, kolonističke odnose u Dalmaciji, veleposednički i latifundijalni sistem u Vojvodini i Slavoniji.“ (M. Mirković: „Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941.“, Zagreb 1952., str. 72).

Stoga ćemo se najpre zadržati na nekim postavkama koje srećemo u literaturi o problemu društveno-ekonomske osnove iz koje su nastala mešovita gazdinstva.

Engels je proučavajući razvitak porodice i njenih istorijskih oblika direktno pisao o našoj patrijarhalnoj porodičnoj zajednici, zadržavajući se i na problemu vezanosti porodice za ekonomski oblik privređivanja. Tako je on pisao: „Patrijarhalna kućna zajednica kako je još danas nalazimo kod Srba . . . pod imenom zadruga . . . sačinjavala je prelazni stupanj . . .”² ka individualnoj monogamnoj porodici modernog sveta. Engels je čak podrobno opisao našu zadrugu, oslanjajući se pri tom na saopštenja Maksima Kovalevskog koji je na našem prostoru vršio konkretna istraživanja. Iz takvih Engelsovih stavova može se zaključiti da je u okviru kućne zajednice kod naših naroda ekonomski oblik života tj. privređivanja bio usko povezan i sačinjavao jedinstvo sa porodicom i njenim unutrašnjim odnosima.

Ako jedna socijalistička zemlja pođe od ovakvog nasleđa prošlosti, onda se u njenoj agrarnoj politici mora postaviti i pitanje kako rešiti taj porodično-ekonomski odnos koji proizilazi iz postojanja ustanove kućne zadruge. Engels je i dao odgovor na to pitanje: „Prijelazom sredstava proizvodnje u kolektivno vlasništvo prestaje pojedinačna porodica da bude ekonomska jedinica društva.”³ Naša savremena stvarnost je potvrdila Engelsovo naučno predviđanje, jer je patrijarhalna porodična zajednica kod naših naroda potpuno preživela ili pak možemo govoriti o njenim poslednjim danima.⁴

To razdvajanje, raslojavanje kućne zadruge značilo je istovremeno i javljanje novih oblika. Najpre, izdvajanje porodice od ekonomskog oblika života odnosno od gazdinstva bilo je u tome što izdvojena porodica nije više nalazila materijalnu osnovu za svoj opstanak samo u poljoprivrednom privređivanju na svom gazdinstvu, već je tražila i, u uslovima ubrzane industrijalizacije, nalazila tu osnovu preko upošljavanja u nepoljoprivrednim delatnostima. Tako je otpočeo proces stvaranja mešovitih gazdinstava, tj. gazdinstava koja nisu sposobna da uposle sve članove porodice ili domaćinstva, već pojedini članovi privređuju i van njih. Time se ne samo razbija autarhija preživela kućne zadruge već se istovremeno vrši uključivanje u savremene tokove društveno-ekonomskog života.

Kaucki je u svom poznatom delu „Agrarno pitanje” dalje razvijao navedene Engelsove misli i zauzimao određene stavove. Govoreći o razlici između industrije i poljoprivrede, Kaucki kaže da je najvažnija razlika „u tome što su u poljoprivredi pravo privredno gazdinstvo i domaćinstvo još uvek usko povezani i sačinjavaju čvrsto jedinstvo. „Nema poljoprivrednog gazdinstva bez domaćinstva . . .”⁵ — zaključuje Kaucki.

Ekonomski razvitak utiče tako, razvija dalje misli Kaucki, da krupno gazdinstvo pokazuje svoju superiornost nad sitnim. To stvaranje krupnog, zadružnog gazdinstva utiče da prestaje veza između gazdinstva i domaćinstva.⁶ Ali u

² F. Engels: „Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države”, Zagreb 1945., str. 51.

³ F. Engels, navedeno pod 2, str. 67.

⁴ M. S. Filipović: „Poslednji dani ustanove kućne zadruge u Bosni” („Sociologija” br. 3-4, Beograd 1961., str. 70). Ne možemo prihvatiti mišljenja da mešovita gazdinstva konzerviraju „veliku, staru, patrijarhalnu porodicu”. Moglo bi biti govora o takvim pojavama, ali ne i o takvoj tendenciji.

⁵ K. Kaucki: „Agrarno pitanje”, Kultura 1953., str. 91.

⁶ Navedeno pod 5, str. 436.

tom procesu javljaju se mnogi prelazni oblici, u prvom redu mešovita gazdinstva u kojima se najživlje osećaju promene koje nastaju kao rezultat takvih društveno-ekonomskih kretanja.

Prema tome, razdvajanje poljoprivrednog gazdinstva od seoskog domaćinstva, nastalo usled industrijskog razvitka, odražava se dvostruko: najpre, krupno gazdinstvo sa modernim sredstvima za rad i modernom organizacijom proizvodnje prirodno izbija i pokazuje svoje prednosti (kod nas su nosioci ovog procesa uglavnom zemljoradničke zadruge) i, drugo, seosko domaćinstvo se izdvaja kao samostalna biološkopotrošačka i edukativna grupa veoma bliska, pa i adekvatna, svom prirodnom uzoru — radničko-službeničkom domaćinstvu (porodici) kod koje je ekonomsko privređivanje potpuno izdvojeno. Takvo domaćinstvo po rečima Engelsa, predstavlja prelaz ka takvoj monogamnoj porodici koja više nije „ekonomska jedinica društva“.

U tom smislu stvaranje mešovitih gazdinstava znači jedan prelazni period u socijalističkoj rekonstrukciji poljoprivrede i — u širem planu — označava jednu fazu privrednog razvoja.

Aktuelnost pitanja mešovitih gazdinstava izvire iz njihove raširenosti i njihovog značaja za naš sadašnji stepen privrednog razvoja, dakle iz potrebe da se što potpunije sagleda ova problematika radi pravilnijeg usmeravanja naše ekonomske politike, i posebno agrarne politike, u rešavanju ovog problema.

Iz tih razloga je, radi potpunijeg obuhvatanja pitanja, mislimo korisno da se najpre kaže nekoliko reči o pojmu i raširenosti mešovitih gazdinstava u svetu, da bi se zatim potpunije moglo govoriti o mešovitim gazdinstvima u jugoslovenskoj poljoprivredi.

I. POJAM I RAŠIRENOST MEŠOVITIH GAZDINSTAVA

1. *Pojam mešovitih gazdinstava*

Po svom poreklu mešovita gazdinstva mogu biti trojaka:⁷

a) ona koja nastaju kao rezultat istorijskog procesa dezintegracije poljoprivrednika, odnosno kao rezultat privrednog razvoja;

b) ona koja su rezultat pokreta „natrag na zemlju“, a do kojeg dolazi zbog relativnog ustaljivanja potrebnog broja industrijskih radnika, a naročito nivoa dohotka, što izaziva obrnutu migraciju tj. vraćanje na selo radi dopunskih izvora prihoda iz rada na gazdinstvu. Pokret „natrag na zemlju“ došao je dosta do izražaja i za vreme velike ekonomske krize tridesetih godina u nekim razvijenim zemljama Evrope i Sjedinjenih Američkih Država. Tako stvorena gazdinstva su malobrojna, ali predstavljaju svakako veoma zanimljivu pojavu;

c) ona koja su rezultat postojanja ustanove okućnice koja obuhvata određene parcele i stoku koju individualno poseduju pojedinci obuhvaćeni socijalističkim kolektivnim gazdinstvom. To su kod nas seljačke radne zadruge i okućnice članova tih zadruga.

Drugi i treći tip mešovitih gazdinstava nije toliko brojan kao prvi, pa su stoga gazdinstva prvog tipa posebno karakteristična i interesantna i o njima ćemo u stvari i govoriti.

⁷ S. Krašovec: „Budućnost mešovitih gospodarstava“, („Sociologija sela“ br. 7—8, Zagreb 1965., str. 5 i 21).

Ako mešovita gazdinstva kod nas nastaju kao rezultat istorijskog procesa dezintegracije poljoprivrednika, to istovremeno znači da nije moguće da se očuva klasična seljačka struktura u uslovima ubrzanog privrednog razvoja. Ona se naprotiv menja i prilagođava, a istovremeno izaziva i probleme koji traže posebnu pažnju u proučavanju opštih pitanja privrednog razvoja.

Utvrđivanje pojma mešovitih gazdinstava svakako je nemoguće a da se ne uzmu u obzir i drugi tipovi seljačkih (individualnih) gazdinstava o kojima se inače u našoj naučnoj literaturi govori.⁸

Pored mešovitih gazdinstava imamo i takozvana „čista“ poljoprivredna gazdinstva, kao i staračka domaćinstva. Dok sa jedne strane „čista“ poljoprivredna gazdinstva znače gazdinstva koja se bave samo privređivanjem u poljoprivredi, tj. osim prihoda iz poljoprivrede nemaju drugih prihoda, dotle staračka domaćinstva su rezultat potpunog napuštanja tih gazdinstava od strane mlađih članova seoske porodice, odnosno to su gazdinstva na kojima žive starci koji nemaju poljoprivrednog naslednika. Između ovih gazdinstava, mešovita gazdinstva se javljaju kao prelazni oblik jer imaju dvostruke prihode: od poljoprivrede i rada van poljoprivrede.⁹

Otuda pri utvrđivanju pojma (definicije) mešovitih gazdinstava postoje uglavnom dva shvatanja. Po jednom shvatanju „mešovito gazdinstvo se definiše kao ono gazdinstvo u kojem domaćin porodice ima redovito dvostruko zaposlenje, naime on je s jedne strane stalno zaposlen u nepoljoprivrednim djelatnostima kao radnik, službenik, samostalni zanatlija, trgovac ili pripadnik slobodne profesije, a s druge strane radi u poljoprivredi, na posjedu koji nije dovoljno velik za potpunu uposlenost“.¹⁰

Po drugom shvatanju pojam mešovitog gazdinstva uzima se šire. Naime, jedno gazdinstvo smatra se mešovitim ne samo ukoliko njegov predstavnik ima dva radna mesta, već i ukoliko neko od članova domaćinstva aktivno radi kako na gazdinstvu tako i van njega. Mislimo da je ovo drugo shvatanje pravilnije i da tačnije određuje pojam mešovitog gazdinstva, te ga stoga i prihvatamo.

Predstavnici ovih gazdinstava se različito nazivaju, najčešće seljaci-radnici, radnici-seljaci, seljaci-industrijski radnici, poluradnici, polupoljoprivrednici, poluseljaci, poluproleter, polutani itd. S obzirom da je njihova pojava prolazna i da nastaje kao rezultat transformacije poljoprivrede na industriju, to im se često ne posvećuje dovoljna pažnja jer se uopšteno pretpostavlja da će na kraju prelaznog perioda ona nestati, odnosno da će se smanjiti na neznatan broj.

Neki pak pisci smatraju da seljaci-radnici predstavljaju „ograničavajući faktor“ u promeni „ekonomskog sastava stanovništva“ jer su „polovični“ i „nedosljednici“ koji „sputavaju potpuno „pretvaranje pretežno agrarnog i primitivnog u pretežno industrijsko i savremeno društvo“.¹¹

Seljaci-radnici kao prelazna društvena kategorija ipak olakšavaju i ubrzavaju transformaciju poljoprivrede na industriju, odnosno ubrzavaju promenu ekonomskog sastava stanovništva. U tom se procesu „uloga i značaj sitnih poljo-

⁸ Dr Ivan Klauzer: „Struktura poljoprivrednih i mješovitih gazdinstava“ („Sociologija sela“ br. 1, 1963); Dr Petar Marković: „Staračka domaćinstva na selu“ („Sociologija sela“ br. 2, 1963).

⁹ U užim regionima mogu se izdvojiti i neki prelazni tipovi između ovde navedenih. Videti: Dragoljub Simonović: „Prilog za monografiju zemljoradničke zadruge Gornji Barbeš“, („Privredni glasnik“ br. 4, Niš 1965., str. 25).

¹⁰ S. Krašovec, navedeno pod 7, str. 5.

¹¹ Dr M. Macura: „Stanovništvo i radna snaga kao činilac privrednog razvoja Jugoslavije“, Beograd 1958., str. 134 do 135.

privrednih proizvođača smanjuje uporedo sa porastom uloge i mesta radničke klase. To ima za posledicu progresivno menjanje načina života, kulturnog i prosvetnog nivoa, odnosa među ljudima, običajnih normi, pojedinačne i kolektivne psihologije. Čitav taj proces znači stvaranje uslova za potpuniju izgradnju socijalizma, ne samo u sferi proizvodnje i proizvodnih odnosa, već i u svakodnevnom saobraćaju među ljudima.¹²

2. Raširenost mešovitih gazdinstava u svetu

Pri pokušaju proučavanja mešovitih gazdinstava ubrzo se pokazuje da je pojava veoma kompleksna i da ima kako svoje društveno-istorijsko značenje tako i teorijsko pa i praktično-teritorijalno značenje. Isto tako, mešovita gazdinstva su propratna pojava kako za kapitalističke zemlje tako i za socijalističke zemlje. Otuda analiza ovog problema zahteva da se bar približno dobije slika o raširenosti mešovitih gazdinstava u svetu.

Raspoložemo podacima za neke zemlje Evrope, Sjedinjene Američke Države i Japan.

Mešovita gazdinstva u nekim zemljama Evrope, Sjedinjenim Američkim Državama i Japanu

Z e m l j a	Godina popisa	Ukupan broj gazdinstava	Mešovita gazdinstva	% mešovitih gazdinstava
1 Z. Nemačka	1960.	1,700.000	650.000	38,0%
2 SAD	1950.	5,370.000	639.000	11,9%
3 Danska	1950—31.	—	—	21,7%
4 Japan	1960.	—	—	65,7%
5 Švajcarska	—	—	—	(oko) 42,0%
6 Poljska	—	—	—	(oko) 50%
7 Jugoslavija	1960.	2,618.103	1,017.551	38,4%

Izvor: Za sve zemlje, osim za Jugoslaviju, prema podacima iz članka S. Krašoveca: „Budućnost mješovitih gospodarstava“ („Sociologija sela“, br. 7—8, strane 8 do 11).

Iz datih podataka vidi se raširenost mešovitih gazdinstava u svetu. Ona prate i visoko razvijene zemlje, a naročito zemlje koje imaju brz privredni razvoj.

Kod navedenih zemalja mogu se uočiti i neke interesantne karakteristike. Tako kod Sjedinjenih Američkih Država, na primer, procent mešovitih gazdinstava iznosi najmanje, tj. svega 11,9%. A to znači da u Sjedinjenim Američkim Državama, iako je to visoko industrijski razvijena zemlja, mešovita gazdinstva nisu sasvim isčezla, jer njihov broj predstavlja nešto više od jedne desetine od ukupnog broja, ali je ipak znatno manji nego u ostalim zemljama. To samo upućuje na zaključak da je takva perspektiva i zemalja u razvoju, jer razvijena zemlja, po rečima Marksa, pruža zemlji u razvoju samo buduću sopstvenu sliku. Sa druge strane, iako su Sjedinjene Američke Države zemlja bez duže tradicije u agrarnim odnosima, naročito u odnosu na Evropu, postojanje mešovitih gazdinstava u takvim uslovima ukazuje da su ona rezultat procesa privrednog razvoja i da su neminovna i prolazna pojava.

¹² Dr M. Macura, navedeno pod 11, str. 134—135.

U Zapadnoj Nemačkoj broj mešovitih gazdinstava iznosi 38%. U toj zemlji mešovita gazdinstva su rezultat kako opštih procesa industrijalizacije, tako i tradicionalnih, istorijskih momenata vekovnog postavljanja i različitog rešavanja agrarnih odnosa, što je uostalom karakteristično za sve evropske zemlje. Tu mislimo pre svega na usitnjenost poseda, kao i na opterećenost poljoprivredne površine agrarnim stanovništvom. Čak i Danska ima 21,7% mešovitih gazdinstava. Na pojavu i postojanje mešovitih gazdinstava, dakle, snažno utiče i postojeće stanje agrarnih odnosa, naime da li prevladava krupni i srednji posed ili pak sitni i srednji posed.

Najveći procent mešovitih gazdinstava je karakterističan za Japan za zemlju koja je do skora važila kao zemlja u kojoj je industrijski razvitak napredovao veoma brzo. Japan je 1887. godine imao 78% poljoprivrednih stanovnika, 1930. godine taj procent je pao na 52%, dakle za 43 godine razvitka procent poljoprivrednog stanovništva smanjen je za 26%. Kao rezultat ubrzanog razvoja nastao je veliki broj mešovitih gazdinstava, tj. preko 65% od ukupnog broja. Pored brzog privrednog razvoja, svakako postoje i drugi razlozi, na primer karakter agrarne reforme, tradicija u agrarnoj strukturi koju karakteriše sitni posed itd.

Ako se pak posmatra regionalna raširenost ovih gazdinstava u Zapadnoj Nemačkoj i Sjedinjenim Američkim Državama, može se uočiti da su mešovita gazdinstva brojnija u industrijski manje razvijenim regionima,¹³ što samo ukazuje da su gazdinstva prolazna i privremena pojava i da su redovan pratilac industrijalizacije jedne zemlje ili pak jednog regiona unutar te zemlje.

II. MEŠOVITA GAZDINSTVA U JUGOSLOVENSKOJ POLJOPRIVREDI

1. Neke promene u poljoprivredi socijalističke Jugoslavije i stvaranje mešovitih gazdinstava

Da bi se dobio opšti utisak o stvaranju mešovitih gazdinstava u posleratnom periodu kod nas, kao i o njihovoj budućnosti, potrebno je reći nekoliko reči o promenama u poljoprivredi socijalističke Jugoslavije, kao i o nekim promenama koje je izazvao brzi posleratni razvoj naše zemlje.

Opšte je poznato da je privreda predratne Jugoslavije nosila u sebi sve karakteristike predominantne agrarne strukture. Poljoprivreda je bila osnovna privredna grana koja je imala snažan uticaj na celokupna privredna kretanja.

U posleratnom razvoju naše privrede poljoprivreda je lagano ali sigurno gubila ovu svoju ulogu. Naša zemlja se uglavnom istrгла iz ovakve strukture. Naime, došlo je do korenitih promena u smislu napuštanja i prevazilaženja dominantne agrarne strukture.

Ove promene se mogu izraziti preko više pokazatelja, ali je svakako najadekvatniji i stoga najviše i korišćen pokazatelj o učešću poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu.

Iz sledećih podataka vidi se kretanje poljoprivrednog stanovništva na području naše zemlje u periodu od 1910. do 1961. godine.

¹³ S. Krašovec, navedeno pod 7, str. 9.

Ukupno i poljoprivredno stanovništvo na današnjoj teritoriji Jugoslavije od 1910. do 1961. godine

Godina popisa	S t a n o v n i š t v o		Učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom (%)
	ukupno	poljoprivredno	
1910.	12,936.000	10,594.000	81,0
1921.	12,45.000	9,885.000	78,8
1931.	14,534.000	11,132.000	76,6
1939.	16,241.000	12,100.000	75,1
1945.	15,100.000	11,300.000	75,0
1948.	15,842.000	10,696.000	67,2
1953.	16,991.000	10 316.000	60,9
1961.	18,549.000	9,173.000	50,5

Izvor: Dr V. Stipetić: „Ekonomika poljoprivrede“ („Ekonomika Jugoslavije“, II, Zagreb 1964., strana 12).

Iz navedenih podataka uočavamo najpre jednu opštu karakteristiku, tj. permanentno smanjenje poljoprivrednog stanovništva. U 1910. godini bilo je 81% poljoprivrednika da bi taj procent opao u 1961. godini na 50,5%, tj. smanjio se za 30,5%. Ako uzmemo kao bazu 1939. godinu smanjenje poljoprivrednog stanovništva iznosi 24,6%.

U kojoj je meri ova transformacija poljoprivrednog u nepoljoprivredno stanovništvo značajna i brza vidi se iz sledećih podataka.

Smanjenje poljoprivrednog stanovništva u nekim kapitalističkim zemljama

Zemlja	Godina popisa	% poljoprivrednog stanovništva	Godina popisa	% poljoprivrednog stanovništva	Vremensko razdoblje
Švedska	1840.	71	1900.	50	60 g
SAD	1820.	72	1880.	50	60 g
Francuska	1866.	43	1946.	21	80 g
Japan	1887.	78	1930.	52	43 g

Izvor: Dr V. Stipetić: „Ekonomika poljoprivrede“ („Ekonomika Jugoslavije“, II, Zagreb 1964., strana 13).

Dok je našoj zemlji za proces smanjenja trebalo 16 godina, dotle je razvijenim industrijskim zemljama trebalo 40 do 80 godina, što znači da se u veoma razvijenim zemljama taj proces odvijao 3 do 4 puta sporije. To je uostalom i osnovni razlog brzog stvaranja mešovitih gazdinstava i izjednačavanja u ovom pogledu naše zemlje sa drugim razvijenim zemljama. To je još jedan podatak da se naša zemlja uvrstila u red srednje razvijenih zemalja.

Brz privredni razvoj naše zemlje izazvao je, dakle, krupne promene u strukturi stanovništva, tj. došlo je do ogromnog smanjenja poljoprivrednog stanovništva. Ali takve promene imale su za posledicu i pojavu mešovitih gazdinstava kao neminovnu pojavu koja prati svaki privredni razvoj. Nova industrijska radna snaga regrutovana je iz poljoprivrede, ali ona — iako se upošljavala u nepoljoprivrednim delatnostima — ipak nije gubila vezu sa selom. Na taj način nastao je specifični prelazni tip od „čistog“ poljoprivrednog ka radničko-službeničkom domaćinstvu, prelazni tip mešovitog gazdinstva.

Stvaranjem mešovitih gazdinstava poljoprivreda kao grana privrede samo ispunjava jednu od svojih funkcija. Pored svojih funkcija obezbeđivanja hrane, stvaranja sirovina potrebnih industriji za dalju preradu, kao i vršenja uticaja na trgovinski i platni bilans, poljoprivreda se javlja i kao izvor radne snage.¹⁴ A ova pak funkcija je od osobitog značaja za nedovoljno razvijene zemlje, kao i za zemlje koje su u fazi brzog privrednog razvoja kakva je naša.

Kao rezultat smanjenja učesća poljoprivrednog stanovništva imamo promene u agrarnoj naseljenosti. Naime, došlo je do znatnog smanjenja agrarne naseljenosti na određenu jedinicu površine. Neki pisci uzimaju ovaj faktor i kao razlog stvaranja mešovitih gazdinstava jer je ovo smanjenje rezultat nedovoljnosti prihoda iz poljoprivrede i nemogućnosti pune upošljenosti na gazdinstvu, što poljoprivrednike upućuje na zapošljavanje u nepoljoprivrednim delatnostima.¹⁵

To smanjenje agrarne naseljenosti svakako objašnjava nastanak mešovitih gazdinstava, a istovremeno govori i o nužnosti nastanka gazdinstava i o perspektivi takvih gazdinstava.

Evo jednog pregleda iz koga se vidi kako je tekao proces smanjenja agrarne naseljenosti u periodu od 1921. do 1961. godine.

Kretanje agrarne naseljenosti na teritoriji Jugoslavije od 1921. do 1961. godine.

Godina	Poljoprivrednih stanovnika na 100 ha površine	
	poljoprivredne	obrađive
1921.	86	117
1931.	78	116
1948.	80	110
1953.	72	106
1955.	70	102
1957.	68	101
1961.	61	89

Izvor: Svi podaci, osim za 1961. godinu, uzeti iz studije dr M. Macure: „Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije“, Beograd 1958., strana 149.

Agrarna naseljenost je u periodu od 1921. do 1961. godine permanentno opadala, ali je to opadanje posle 1948. godine naročito bilo ubrzano, tj. od 1948. do 1961. godine na 100 hektara obradive površine došlo je do smanjenja od 110 na 89 poljoprivrednih stanovnika odnosno za dvadeset i jedno lice. Takvo brzo

¹⁴ Šire o funkcijama poljoprivrede videti: ing. B. Milosavljević: „Ekonomska politika u poljoprivredi“ („Zbornik — odabrani tekstovi o poljoprivredi i zadrugarstvu“, Beograd 1959., str. 2 do 12); dr N. Čobeljić: „Problemi i metodi privrednog razvoja Jugoslavije“, Beograd 1959., str. 285 do 290.

¹⁵ Ovo gledište zastupa S. Livada u članku: „Mešovita gazdinstva u Jugoslaviji“ („Sociologija sela“ br. 7—8, str. 28). Pored ovog faktora autor navodi još dva. To je „težnja poljoprivrednog stanovništva da zaposlenjem u nepoljoprivrednim delatnostima poveća životni standard i ojača svoju kupovnu moć“, (str. 29), kao i faktor da radi „ostvarenja mnogih težnji, kao što su npr. preseljenje u grad ili u neki drugi kraj, školovanje dece, emancipacija od tradicionalnih seljačkih struktura, podmirenje društvenih obaveza i dugova i sl. mnoga domaćinstva nastoje akumulirati novčana sredstva, a to ponajviše postižu putem zaposlenja nekog svog člana u nekoj nepoljoprivrednoj delatnosti“ (str. 30 do 31).

smanjenje agrarne naseljenosti otkriva i jednu drugu tendenciju, naime tendenciju izgrađivanja novih agrarnih odnosa. Moderno organizovana poljoprivredna proizvodnja mora u ovakvim uslovima da zauzima sve istaknutije mesto.

Kroz ove podatke posmatrana, mešovita gazdinstva nastaju kao prirodni rezultat nedovoljnog broja obradivih površina i potrebe da se traže dopunski izvori prihoda, a što je naš brzi privredni razvoj omogućio otvaranjem novih radnih mesta u nepoljoprivrednim delatnostima, a naročito u industriji jer smo industrijalizaciju izabrali kao osnovni metod privrednog razvoja. Mešovita gazdinstva kao prelazna društveno-ekonomska kategorija, zavisno od daljih ciljeva ekonomske i agrarne politike, mogu doprineti daljem rasterećenju poljoprivrednih fondova od suvišnog agrarnog stanovništva.

Otuda je opterećenost obradive površine, bez sumnje, važan faktor koji utiče na stvaranje mešovitih gazdinstava. Na ovaj način mešovita gazdinstva stvaraju uslove da se lagano rasterećuje poljoprivreda od suvišnog stanovništva jer su ona prelazna i privremena pojava, tj. radnici-seljaci teže da se „učvrste“ u gradu i da se definitivno presele. U tu svrhu i podižu u prigradskim naseljima objekte za stanovanje, radi delimičnog ili potpunog preseljenja. Tu dolazi do izražaja postepenost i „produžni rok za razmišljanje“ na parceli, kako je pisao Engels. Sitni i srednji seljak se lagano i kroz duže vreme „oslobađa“ od sopstvene privatne svojine na zemlju. Da li će doći do uključivanja u nepoljoprivredne delatnosti ili u poljoprivrednu organizaciju zavisi od mnogih okolnosti često i regionalnog karaktera. Isto tako, i pojava staračkih domaćinstava, tj. ona koja su obrazovali stariji članovi seoskog domaćinstva pošto su se mladi preselili u grad, znači dalje rasterećenje od suvišnog poljoprivrednog stanovništva.

Mešovita gazdinstva u ovome smislu ne samo da potpomažu i olakšavaju privredni razvoj, već i doprinose otklanjanju disproporcije između razvijene industrije i primitivnog, ručnog rada u poljoprivredi, odnosno smanjenje broja poljoprivrednika na jedinicu površine nužno iziskuje primenu savremenih poljoprivrednih sredstava za rad.

Ako pak izvršimo upoređenje sa drugim zemljama možemo doći do zaključka da Jugoslavija spada u zemlje koje imaju najgušću agrarnu naseljenost. To se vidi iz sledećih podataka.

Broj poljoprivrednika na 100 ha oranice, po pojedinim zemljama

1. Rumunija	97	7. Nemačka	52
2. Poljska	91	8. Francuska	48
3. Italija	90	9. Danska	36
4. Mađarska	72	10. SAD	17
5. Austrija	64	11. Kanada	11
6. Čehoslovačka	70	12. Engleska oko	30

Izvor: S. Popović: „Poljoprivreda“ (u Zborniku „Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije“, Beograd 1962., strana 386).

U pogledu opterećenosti obradive površine agrarnim stanovništvom Jugoslavija je do 1953. godine u odnosu na druge zemlje bila na prvom mestu. Prema popisu od 1961. godine ona je došla iza Rumunije (97), Poljske (91) i Italije (90). Nesumnjivo je da će ovakvo smanjenje agrarne naseljenosti u uslovima brzog privrednog razvoja imati ubuduće sve veći značaj.

2. Perspektiva mešovitih gazdinstava

U predratnoj Jugoslaviji broj radnika-seljaka odnosno mešovitih gazdinstava bio je neznatan, što je i normalno s obzirom na datu strukturu stanovništva. To su uslovljavale, pre svega, društveno-istorijske okolnosti pod kojima su živeli naši narodi. Radi se naime o tome da su naši narodi bili dosta dugo pod tuđom dominacijom, da su se zbog stalnih nemira i sukoba sa raznim zavojevateljima često povlačili u brdsko-planinska područja. Oni su istovremeno težili da sve potrebne proizvode obezbede na svom gazdinstvu, jednom rečju najviše im je odgovarao prirodni sistem privređivanja i patrijarhalna porodična zadruga koja je bila prateća pojava tadašnjeg sistema.

Sve je to uticalo na relativno kasno započinjanje procesa deagrarijacije stanovništva, koji se u drugim evropskim zemljama odvijao veoma ubrzano zahvaljujući, između ostalog, i brojnim tehničkim pronalascima do kojih je došlo u XIX veku. Naročito je bio značajan pronalazak parne mašine koja je i pretvorila manufakturnu radionicu u fabriku.

Naši gradovi imali su u XIX veku malo industrijskih preduzeća. „Tako je na celoj našoj državnoj teritoriji do 1858. godine bilo podignuto svega 115 industrijskih preduzeća. Razume se da su dobar deo od njih bile obične manufakture.”¹⁶

U predratnoj Jugoslaviji, dakle, mešovita gazdinstva su bila neznatna po broju, što je i razumljivo kad se zna da je privredni razvoj tada bio spor i u začetku.

Dinamični posleratni razvoj uticao je da otpočne ubrzana deagrarijacija stanovništva, tj. relativna homogenost seljačkog gazdinstva, usitnjenog, sa jedne strane, a naturalnog, sa druge strane — otpočela je da se ubrzano razbija. Kao posledica toga nastala je diferencijacija gazdinstava. U tome procesu diferencijacije izdvojila su se kao tipična i po broju veoma značajna mešovita gazdinstva. Ona su nastala kao rezultat laganog „odlepljenja” od zemlje i laganog uključivanja seljaka u industriju.

To odlepljenje od zemlje vezano je kako za podizanje velikih industrijskih objekata, tako i za privredni razvitak užih regiona, komuna i komunalnih zajednica, dakle u pitanju je takozvani regionalni aspekt privrednog razvoja. Radi se o tome da se u pojedinim regionima koji su do rata bili isključivo orijentisani na poljoprivredno privređivanje, stvaraju razni industrijski kapaciteti koji i te kako izazivaju stvaranje radnika-seljaka odnosno mešovitih gazdinstava.

Pored ovih direktnih i unutrašnjih razloga za stvaranje mešovitih gazdinstava sa jednog regionalnog aspekta, postoje i drugi dublji razlozi koji nastaju kao rezultat unutrašnjih promena u organizaciji rada u poljoprivredi. Tako, na primer, specijalistička proizvodnja i proizvodnja za tržište kako se mnoga seljačka gazdinstva orijentišu i povećanje novčanih prihoda na taj način, u uslovima razgranatog školskog sistema, brzo stvara polazne osnove za „odlepljenje” seoske omladine od zemlje i za lakše uključivanje u nepoljoprivredne delatnosti sada već ne kao proste radne snage već kao kvalifikovane. Ovaj proces sa svoje strane podstiču kako seljaci-radnici koji već postoje tako isto i društveno-politička aktivnost mnogih društvenih i političkih organizacija sa ciljem podizanja opšteg kulturnog i društvenog nivoa sela.¹⁷ Na ovaj način se u stvari

¹⁶ Dr C. Kostić: „Seljaci industrijski radnici”, Beograd 1955., str. 47.

¹⁷ O ovome aspektu videti: Juraj Hrženjak: „Društvene institucije i društveno-politički život u naselju Jalžabet posle oslobođenja” („Sociologija” br. 1—2, Beograd 1962).

najviše stvaraju staračka domaćinstva, tj. domaćinstva bez nasljednika, jer se omladina iz ovih domaćinstava relativno brže snalazi u novoj gradskoj sredini. Ali pre no što će ova domaćinstva postati staračka, ona ostaju godinama mešovita, zapravo za sve vreme dok se odseljeni članovi potpuno ne emancipuju. Takva pak mešovita gazdinstva spadala bi u posebnu grupu sa veoma neodređenim društvenim statusom za razliku od onih pravih mešovitih gazdinstava gde sam starešina domaćinstva ima dva radna mesta.

Jednostavno rečeno, prelaz iz sela u grad obeležen je postojanjem određene društveno-ekonomske kategorije koja ima status dvostrukog zapošljenja, tj. koja ima dva izvora prihoda: iz poljoprivrede i iz rada u nepoljoprivrednim delatnostima.

Kompleksno pak posmatrano mešovita gazdinstva se javljaju kao rezultat veoma složenih procesa društveno-ekonomskih kretanja na našem selu u posleratnom periodu. Napred smo već naveli da je privredni razvoj izazvao ubrzanje raspadanja preživle patrijarhalne porodične zajednice i da je s tim u vezi došlo do razdvajanja seljačkog gazdinstva od seoskog domaćinstva.¹⁸ Posebno je potrebno pomenuti i faktor jačanja zemljoradničkih zadruga i drugih socijalističkih poljoprivrednih organizacija, kao i uvođenje sistema radničkog samoupravljanja u tim organizacijama, jačanje dakle proizvodnih snaga u poljoprivredi (povećanje fonda modernih sredstava za rad, jačanje proizvodne organizacije i socijalističke kooperacije, poboljšanje kvalifikovanosti poljoprivrednih kadrova, povećanje zadružnih ekonomija itd.). Svi ti faktori utiču ne samo na složenost savremenih društveno-ekonomskih kretanja na selu, već i ubrzavaju migraciju stanovništva i stvaranje specifične prelazne kategorije mešovitih gazdinstava. Sa druge strane, novoizgrađene socijalističke proizvodne snage po sili dijalektičkih zakona izazivaju i stvaranje novih socijalističkih društvenih odnosa na selu i u poljoprivredi.

Sve to ukazuje da je pojava mešovitih gazdinstava rezultat dubokih promena na našem selu i u poljoprivredi. Tradicionalno selo sa autarhičnom organizacijom privređivanja, protkano mnogobrojnim seoskim regulama i uredbama¹⁹ o proizvodnji, o životu u kući i u selu ili u širem regionu, iščezava, a nastaje selo u transformaciji, selo koje razvijanjem socijalističkih oblika društveno-ekonomskog života gubi prevaziđenu tradicionalnu agrarnu strukturu i uporedo izgrađuje novu zasnovanu na modernim zahtevima i potrebama. Mešovita gazdinstva su u tome spletu ona kategorija koja to najdublje odražava.

Statistički podaci iz posleratnih popisa nam nedvosmisleno potvrđuju te zaključke. Tako su, na primer, prema popisu od 1953. godine, od ukupnog broja uposlenih rudara 38% bili radnici-seljaci, u prerađivačkoj industriji bilo ih je 21%, u transportu 17%, u upravi i javnim službama 15%, u naučnim i stručnim zanimanjima 5%. Ukupno uzevši 1953. godine bilo je 457.000 mešovitih gazdinstava ili 20,8%.²⁰ Taj broj se 1960. godine više nego udvostručio jer smo imali 1,017.551 mešovitih gazdinstava ili 38,4%. Time se naša zemlja približila po broju ovih gazdinstava Poljskoj, Švajcarskoj, Zapadnoj Nemačkoj itd.

¹⁸ „Pod gazdinstvom se podrazumeva proizvođačka organizaciono-ekonomska jedinica u poljoprivredi, a pod domaćinstvom potrošačka.” (Ljubo Božić: „Ekonomika seljačkih gazdinstava u Jugoslaviji sa gledišta njihovih novčanih primitaka i izdataka”, „Pregled” br. 10, str. 304).

¹⁹ S. Vukosavljević je veoma podrobno opisao seoske regule i uredbe u delima „Pisma sa sela”, Beograd 1962., „Seoske uredbe o vodama”, Beograd 1947.

²⁰ S. Livada, podaci iz navedenog članka.

Mešovita gazdinstva u Jugoslaviji predstavljaju jedan specifičan vid prelaženja poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti čija je osnovna karakteristika postepenost. Ukoliko bi to prelaženje bilo „u oblicima koji se smatraju klasičnim: uz istovremeno napuštanje sela i naseljavanje gradova“ onda taj „priliv stanovništva sa sela u gradove mogao bi da poveća stambenu krizu u gradovima i da stambene uslove postojećeg gradskog stanovništva učini nepovoljnijim. On bi takođe mogao da u znatnoj meri optereti prenaseljeni školski prostor i da izazove nov skok u tražnji gradskih usluga itd.“. Međutim, „urbanizacija je kod nas išla sporijim tempom nego porast nepoljoprivrednog stanovništva, stvarajući prelazne oblike između poljoprivrednih i nepoljoprivrednih. Ovakav tip industrijalizacije je jevtiniji, jer ne iziskuje sekundarne investicije“.²¹ To su omogućila mešovita gazdinstva.

Ovakav postepeni način napuštanja poljoprivrede ima i svoje negativne strane. Njemu se može zameriti da „nije dosledan i da otežava kidanje veza između domaćinstva i zemlje.“²² Radnicima-seljacima se takođe stavljaju izvesne zamerke, naime da ih prati „niska kvalifikaciona struktura“, „duga i naporna putovanja od mesta stanovanja do mesta rada“, „produženo radno vreme zbog rada na poljoprivrednom posedu“, da „interval za rekreaciju i aktivni odmor ne postoji ili je minimalan“, „da su skloni zapuštanju poljoprivredne proizvodnje“, da sve manje investiraju u gazdinstvo, a sve više u domaćinstvo, da smanjuju opseg produktivnih površina i povlače se na okućnicu (. . .), da stvaraju tzv. „socijalni ugar“, da „zadržavaju ukupni posed kao zaleđe ili sigurnost“ itd.²³

Već iz dosada izloženog se može zaključiti da su mnoge od ovih zamerki neopravdane, a da neke i imaju odgovarajuće značenje. Međutim, moramo uzeti u obzir činjenice da je „svaka zemlja na ovaj ili onaj način prošla ovaj stupanj, što uostalom nije ništa novo u istoriji. Kaže se da je u „kolonijalna vremena. . . skoro svaki Amerikanac bio poljoprivrednik i polupoljoprivrednik“, da su „posebno u zemljama koje se rapidno razvijaju, mešovita gazdinstva neizbežna pojava koja olakšava teret ekonomskog razvitka. Ovo je tačna ocena ne samo za sadašnji i posleratni razvoj, nego u velikoj meri i za svaki razvoj u prošlosti, kao što je to uostalom i bio slučaj sa Nemačkom i SAD pre 100 godina“.²⁴

Otuda bismo mogli zaključiti naše izlaganje o mešovitim gazdinstvima ponovo naglašavajući već istaknutu činjenicu da „gledano kroz praktično istorijsko iskustvo“ drugih „zemalja, mešovito gazdinstvo kao masovna pojava predstavlja samo privremenu i prelaznu instituciju“²⁵ i da „u svakom slučaju, sa raznim oblicima vezanosti nepoljoprivrednog stanovništva za zemlju valja po svoj prilici računati za izvesno vreme. Na privrednom je mehanizmu i agradanopolitičkim merama da tu vezanost učine ekonomski korisnom i da pospeše proces raskidanja postojeće veze između neagrarnog stanovništva i poljoprivrednih fondova.“²⁶

²¹ Dr M. Macura, navedeno pod 11, str. 133.

²² Isto, str. 134.

²³ S. Livada, navedeni članak, str. 38 do 40. Navodeći ovakva shvatanja, autor istovremeno daje i dosta dokumentovanu kritiku uz prethodnu konstataciju: „Čini nam se da je ovakvo rasuđivanje o seljacima-radnicima jednostrano“.

²⁴ S. Krašovec, naved. rad, str. 17.

²⁵ Isto, str. 19.

²⁶ Dr M. Macura, naved. rad, str. 134.

Mešovita gazdinstva u jugoslovenskoj poljoprivredi imaju dakle dvostruki značaj. Ona olakšavaju i pomažu brži razvoj privrede kao celine, a sa druge strane u samoj poljoprivredi doprinose rasterećenju od suvišnog agrarnog stanovništva i na taj način stvaraju uslove za modernu socijalističku organizaciju poljoprivredne proizvodnje. A u perspektivi daljeg privrednog razvoja i razvoja same poljoprivrede mešovita gazdinstva će ili isčeznuti ili će biti svedena na neznatan broj.

dr Dragoljub SIMONVIĆ
docent Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

R é s u m é

Dans la partie introductive de son étude — l'auteur souligne que la base socio-économique sur laquelle se sont formées les exploitations mixtes dans l'agriculture yougoslave est essentiellement la „zadruga" familiale. C'est sa désintégration qui a engendré les exploitations mixtes. Ces processus se déroulent sous l'influence d'un développement économique accéléré. C'est pourquoi la formation des exploitations mixtes marque une période de transition dans la refonte socialiste de l'agriculture et, sur un plan plus large, une phase du développement économique.

L'actualité de cette question découle de l'extension prise par les exploitations mixtes et de leur importance pour le degré de développement économique.

Dans la première partie de son étude l'auteur traite de la notion des exploitations mixtes et considère comme mixte tout exploitation possédant deux sources de revenus (l'agriculture et le travail dans un secteur non agricole). Les représentants de les exploitations sont appelés „paysans-ouvriers" ou „paysans-ouvriers d'industrie; ils constituent une catégorie sociale transitoire.

L'auteur fournit, par ailleurs, des données sur l'extension des exploitations mixtes dans le monde et cite l'Allemagne occidentale, les Etats-Unis d'Amérique, le Danemark, le Japon, la Suisse et la Pologne; il en déduit que ces exploitations sont répandues dans les Etats avancés aussi bien que dans les pays sous-développés, dans les pays capitalistes aussi bien que dans les pays socialistes.

Dans la deuxième partie de son étude, l'auteur examine en détail les problèmes des exploitations mixtes dans l'agriculture yougoslave. Il relève d'abord la diminution du nombre des agriculteurs (75% en 1945 et 50,5% en 1961), et fournit ensuite des données sur plusieurs Etats avancés; il constate que la diminution de la population agricole a été en Yougoslave 3 à 4 fois plus rapide que dans certains des pays aujourd'hui développés (Suède, Etats-Unis d'Amérique, Japon et France). D'où le nombre élevé des exploitations mixtes. L'auteur explique aussi la création des exploitations mixtes par la diminution du nombre des agriculteurs pour 100 ha de superficie cultivable (89 en 1961 contre 110 en 1948).

Dans la conclusion, l'auteur rappelle que dans la Yougoslavie d'avant — guerre il n'y avait qu'un nombre insignifiant d'exploitations mixtes, car toute l'économie nationale était arriérée. Par contre en 1953 il y en avait 20,8% et 38,4% en 1960. Cette progression est le résultat d'un développement économique rapide qui a permis aux paysans de trouver du travail en dehors de l'agriculture.

Les exploitations mixtes sont importantes à un double titre. Pour l'économie dans son ensemble, parce qu'elles facilitent et favorisent le développement économique; pour l'agriculture parce qu'elles la dégrèvent d'un excédent de population.

